

Charismatický šedáček

Text a foto: Tomáš Grim

Delta řeky Okavango...! Slovo, která by rezonovala exotikou více, aby cestovatel pohledal. Rozhodně nám však jen sotva budou evokovat druh, který v jednom z oficiálních „Sedmi divů Afriky“ zimuje a který patří mezi „naše“ nejméně barevné opeřence. Za (doslova) šedou fasádou tohoto ptáka se však skrývá hned několik příběhů – tak pozoruhodných, že vám i mohou změnit pohled na celou ptačí říši.

Nejvíce paměťhodný den v terénu? Je 22. března 2018. Horké slunce v největší vnitrozemské deltě řeky na světě. Okavango... Fotím tohoto lejska šedého. A s ohromným nadšením: na každé cestě do tropů pro mě patří setkání s „našinci“ k nejsilnějším zážitkům. Je před polednem... Nemám tušení, že jen pár hodin nato potkám další „náš“ druh, ale v situaci, která se většinou ptáčkářů na světě nepoštěstí za celý život (Grim T. 2020: Vždy ve střehu: náš „běžný“ druh může být jinde rarita! Ptačí svět 27/4: 18). Natož jaká měla se strhnout jen za pár hodin. Horký kandidát na nejvíce vzrušující wildlife zážitek v životě – a nečekám naivně, že bych něco podobného ještě někdy zažil! Posudte sami (Grim T. 2019: O život. Vesmír 98/2: 62; Grim T. 2019: Lov kýchajících demokratů. Vesmír 98/2: 94–98). Takový den se nedá zapomenout... Rezervace Moremi, kemp Third Bridge, Severozápadní distrikt, Botswana

Hlavní chod si nechám na konec. Nejdřív dva stručné předkrmy.

Lejssek šedý vzhledem neoslíní. Ale snad ani neurazí (např. autor tohoto textu i fotografií má pro jakéhokoli šedáčka velké sympatie). Je však pozoruhodný svou biologii. Kupříkladu svými migračními zvyky. Většina ptáků si před pokusem překonat velké úseky nehostinného prostředí vytváří značné zásoby. Třeba před přeletem Sahary nebo oceánu se skutečně nafutrují. Hmotnost tuku v těle může dosahovat 60 až 100 % běžné „provozní“ hmotnosti. Lejssek šedý vybočuje z řady: žádné zvláštní zásoby před

trans-saharským harcováním nevytváří. Jak ale velkou poušť dokáže překonat? Zdá se, že nemá jinou možnost než lovit hmyz za letu. Ostatně ptačí migranti zvládají možná i náročnější úkoly (Grim T. 2020: Jak žijí „naši“ ptáci na zimovišti? Nepěvci. Naše příroda 13/6: 16–25; Grim T. 2021: Jak žijí „naši“ ptáci na zimovišti? Pěvci. Naše příroda 14/1: 18–27).

Druhá zajímavost je ještě unikátnější. Přibližně polovina z téměř 11 000 ptačích druhů jsou pěvci. Ti typicky pelichají (vyměňují) ruční letky (pera na ruční části křídla, té od těla vzdálenější) směrem od těla ke špičce

křídla. Nejdříve vypadne nejvnitřnější letka a začne růst nová. Postupně se pak vyměňují pera jedno za druhým. Až k tomu vnějšímu. Případně začíná pelichání uprostřed celé série ručních letek. „Typický“ je vlastně slabé slovo – mají to tak totiž všechny prostudované druhy. Kromě jednoho. Lejsek šedý je jediný pěvec, který nepelichá od těla ani od středu křídla. Ruční letky začíná vyměňovat od špičky křídla a pokračuje směrem k tělu.

Zatím se podobný styl nepodařilo najít u žádného jiné pěvce na světě.

Je lejsek šedý jako rehek zahradní, nebo spíš kos černý?

Podivná otázka, že?

Lejsek šedý nepůsobí na první pohled jako zvíře, které by chtělo způsobovat taxonomické štrapáce. Ať už se s ním potkáte ve Skandinávii, ve střední Asii či u nás, pořád je to ten štíhlý lejsek s větší hlavou, nahoře šedý, dole špinavě bílý. A jemně žíhaný, na hlavě i hrudi. Jen v západním Středomoří... a tam právě tkví onen taxonomický svízeľ.

Zavítáte-li na Korsiku či Sardinii a budete-li se dívat pozorně, bude vám důvěrně známý lejsek šedý trochu „nesedět“. Celkově světlejší, na spodní straně těla méně žíhaný, křídla trochu kratší než u těch „našich“. Rozdíly neunikly pozornosti Guido Schiebela. Ten v roce 1910 popsal poddruh *Muscicapa striata tyrrhenica*. Poddruhový název odkazuje na Tyrhénské moře, které omývá břehy Korsiky i Sardinie. Původ jména, moře i lejska, sahá, jak už je v těchto oblastech dobrým zvykem, až do řecké mytologie.

Vyvozovat z populační proměnlivosti v pouhém vzhledu zvířete, že

jde o poddruhy nebo druhy nebo jen o šum, který nemá žádný taxonomický a evoluční význam, je však mimořádně ošidné. Vrána černá a šedá vypadají zcela odlišně i na velkou dálku, nespletete si je. Přitom jsou genetiky prakticky totožné. A ty malé genetické rozdíly, které u nich najdeme, s rozdělením na dva různé zbarvené druhy, jak je najdete v atlasech, ani nesouvisí. Nebo (otřepaný příklad, ale opravdu výmluvný): čečotka tmavá, zimní a bělavá nejsou žádné druhy, ale druh jediný, který směrem z jihu na sever prostě jen světlá.

Jenže u lejska nás následující příběh zavede k pointě poněkud nečekané. Začneme několika příklady odjinud.

Stejní, leč jiní

„Naše“ vrány černé a šedé jsou tedy jiné, ale nakonec stejné. Naopak některé druhy andských štidláků (rod *Scytalopus*) můžete v ruce zkoumat celý den a nenajdete ani náznak druhových rozdílů. O tom, že jde o různé druhy, přitom není sebemenších pochyb. Že stejně vypadají (s důrazem na zrakové

Typický pěvec. Popis hnízdění lejska šedého by šlo v ptačích kompendiích naklonovat. Tak málo totiž vybočuje z řady. Ale jen pokud se bavíme o pěvcích mírného pásu! Většina pěvců, tedy těch 80% druhů, které u nás nežijí a pobývají celoživotně v tropech (kam se „naš“ lejsek šedý také vrací na zimu), se svou hnízdění biologii těm našim samozřejmě nepodobají vůbec v ničem (Remeš V. & Grim T. 2016: Nápadný půvab mortality. Proč jsou tropičtí ptáci línými rodiči? Vesmír 95/7–8: 452–454). Utula, provincie Jižní Karélie, Finsko

vnímání), na tom nemění vůbec nic. První náznak v terénu nevidíte, ale přeslechnout ho nelze: různí štidláci mají hlasy, které by si nespletl ani nahlučný dysmuzik. A jsou geneticky naprosto jasně odlišeni – jde o evoluční linie, které se oddělily už v třetihorách!

Příklad z Jižní Ameriky by neměl vzbudit dojem, že jde o nějaké exotické bizarnosti – právě naopak. Když se podíváte z okna do zahrady či městského parku, je jen malá šance, že nevidíte další příklady, které máte doslova pod nosem. Kos černý je druh, kterého pozná i dítě v mateřské škole. Jeden z nejlépe prozkoumaných ptačích druhů nejen u nás, ale i na planetě – tisíce odborných článků, desetitisíce probádaných hnízd.

Nejlépe?

Skutečně?

Vůbec ne: až nedávné molekulární studie ukázaly, že žádný kos černý v té podobě, jakou vidíte v atlase, neexistuje. Jde o shluk hned čtyř zcela nepříbuzných druhů, které žijí miliony let ve vzájemné izolaci! Indie je jednou z nejčastěji navštěvovaných mimoevropských destinací; až tam potkáte „našeho“ kosa černého, vězte, že vám atlas (pokud nepůjde o skutečně nedávné vydání) podává chybnou informaci (Grim T. 2019: Podoba čistě nenáhodná. Jak ptáci švindlují svým vzhledem? Ptačí svět 26/2: 18–22).

Podobně i různé populace rehka zahradního, které vypadají na pohled naprosto totožně a můžete je autem navštívit během pár hodin, jsou geneticky více odlišné než mnohé uznávané ptačí druhy! V tomto případě ale druh rehek zahradní zatím v atlasech

zůstává tak, jak jej znáte. Jak to? I takto extrémně diverzifikované populace se totiž vzájemně kříží, bez újmy na životaschopnosti potomstva.

Rehci také krásně upozorní (v dalším odstavci) na to, jak omezená zkušenost z našich končin, tj. nezkušenost ze zahraničí, může snadno vytvářet zcela zavádějící představy o skutečné situaci – ta je vždy z podstaty věci jen celková, nikdy ne „lokální“. Což je, podle mého názoru, to nejpodstatnější poučení o ptačím životě vůbec (Grim T. & Remeš V. 2006: Opeřený průšvih. Víme vůbec něco o ptačí ekologii obecně? Vesmír 85/8: 462–472). Ale proč jsou zrovna „naši“ rehci (a lejscí šedí, jak hned uvidíme) ideální ilustrací této pointy?

Jak rehek zahradní, tak jeho vám důvěrně známý (no, známý, uvidíme za chvíli... ☺) příbuzný rehek domácí vytvářejí poddruhy. Dva respektive pět. Už pohled do určovacích příruček naznačuje, že se děje něco zajímavého. Když se od nás vydáme na východ, zjistíme, že i rehek zahradní (samec) může mít v křídle bílou skvrnu (což je u nás znak dospělého samce rehka domácího). A naopak: i rehek domácí (samec) může mít červené břicho (což je u nás znak dospělého samce rehka zahradního). Aby toho nebylo málo, tak „čím více na východ půjdeme, tím více budou rehci domácí vypadat jako rehci zahradní, až ve střední Asii narazíme na poddruh,... [který] v podstatě vypadá úplně jako rehek zahradní.“ (Kauzál O. 2021: Rehci I. – Hybridní rehek ze Slavíče. Online: http://ondrejkauzal.org/articles/cze_21-07-06.html).

Podobný paradox, kdy *vnitrodruhová proměnlivost je větší než u ptácků typická mezidruhová* (!), najdeme

i u dalšího důvěrně známého druhu, krkavce velkého. Těžko hádat, které konkrétní další druhy (?) odhalí svou pravou tvář, až se jim na kobyliku podívá molekulární biolog. Právě proto, že vnější vzhled nijak logicky či očekávatelně nesouvisí s podstatnými genetickými rozdíly a tím pádem plodností hybridů mezi různými populacemi (a jedině ta rozhoduje o tom, co druh je, a co není), nemá ani smysl hádat, které naše „druhy“ se v budoucnu rozpadnou.

Ale tím, že se to bude dít, si můžeme být jistí stoprocentně.

Kolik je druhů lejsků šedých?

Shrnuto a sečteno: odvozovat, co je druh a co poddruh pouze dle morfologie, nelze. Že jsou různí jedinci vzhledově hodně odlišní neznamena, že jde o různé druhy. A že jsou různí jedinci povrchně totožní neznamena, že jde o stejný druh. O (pod)druhových hranicích v ptačí říši bez genetiky moc rozumného říct nemůžeme.

Jak už nám výše ilustrovali štidláci, jsou to často právě hlasové rozdíly mezi různými populacemi, které „prozradí“, že nejde o jeden druh, ale několik vizuálně nerozlišitelných druhů. Ostatně už uvedenou zapeklitost s kosem černým neodhalili muzejní zoologové – první podezření, že jde o různé druhy, pojali ptáčkaři („ti indičtí kosi černí mají nějaké divné hlasy...“). To dává velký smysl: ptáci používají hlasy ke komunikaci (a ptáčkaři k jejich určování; muzejníci nezaslechnou od vycpanin v regálech ani hlásku). A bez komunikace nejsou námluvy a rozmnožování. Hlasy mají proto v současných úvahách o hranicích ptačích druhů velmi prestižní postavení. Jenže u lejska

„Kterého cizokrajného lejska z Asie či Afriky vyberu jako ilustraci jednotného vzhledu příbuzenstva lejska šedého?“ Tato úvaha se rychle rozplynula... právě v oné jednotnosti ☺. Představme si, že by se tento lejssek horský (Muscicapa adusta) nachomýtl v našich luzích a hájích (opravdu jen myšlenkový pokus: je to druh sedentární, nemigrující; pravděpodobnost zatoulání je tedy prakticky nulová). Řekl bych, že je slušná šance, že by si ho pozorovatelé zapsali jako lejska šedého – ostatně kolik z nás prohlíží všechny ptačí jedince do detailů? Třeba lemů krovek, které by zde prozradily, že nejde o lejska šedého, a které ostatně z tohoto čelního pohledu ani nejsou vidět? Nehledě na to, že zkušený bird(watch)er určí většinu ptáků podle hlasu nebo tzv. „jízvu“ (celkového dojmu) a šetří energii na jiné aktivity než neustálé zvedání dalekohledu k očím. Lejska horského jsem fotil na pár metrů, což ale není typická situace, jak ptáky vidíme. Kolik ptáčkařů by za běžných podmínek trklo, že ten lejssek na 150 m daleko je nějaký divný? Kolik skutečných zatoulanců u nás takto unikne pozornosti? Big Babanki, Severozápadní provincie, Kamerun

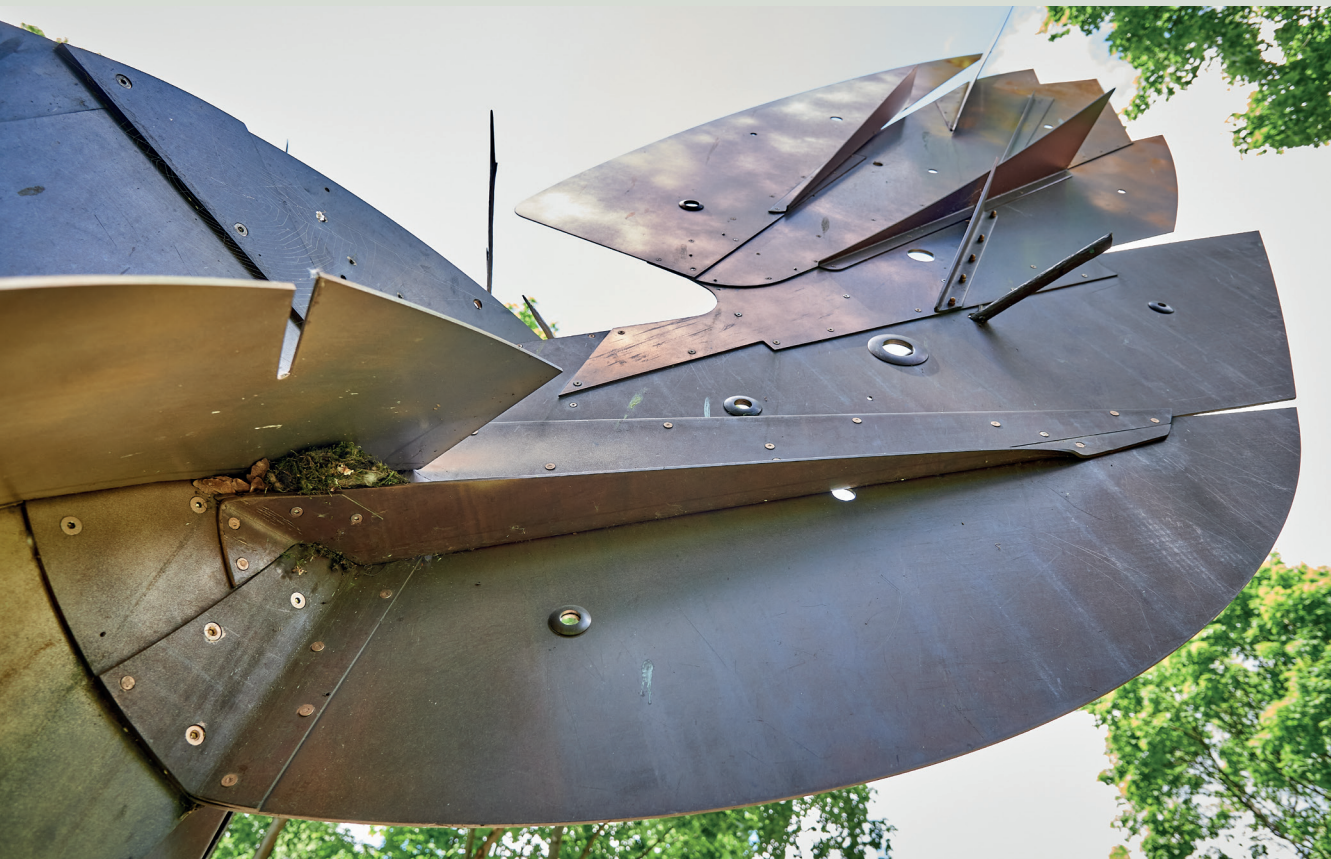

▲▼ **Pružný stavitel.** S umístěním hnízda se lejskek šedý rozhodně nezhínýruje. Jednoduše by šlo říci, že hnízdo postaví téměř kdekoli. V přirozených podmínkách typicky realizuje své stavební práce v (polo)dutinách stromů – nejen živých, ale i padlých, jak ilustrují záběry na této straně. V kořenech vyvráceného stromu bychom spíše čekali kulovité hnízdo střízlíka z mechu a listů. I lejskovi šedému však vyhovuje jakákoli (polo)dutina, jak si hned ukážeme. Detail hnízda s mláďaty (foto dole) odpovídá na celkovém pohledu (foto nahoře) místu za kamenem vpravo nahoře v kořenovém systému. Utula, provincie Jižní Karélie, Finsko

▲▼ **Lejsek lidumil.** Lejsek šedý se neštítí ani lidské přítomnosti. Ostatně proto jsem ho vybral na úvodní snímek článku o ptačí urbanizaci (Grim T. 2017: *Města: největší evoluční laboratoř světa? Naše příroda* 10/5: 39–45). Díky synantropizaci dramaticky narůstá množství podkladů pro stavbu hnízda u jakéhokoli druhu; lejsek šedý není výjimkou. Jeho stavby najdeme ve všemožných výklencích i dutinách staveb, na parapetech i trámech. Jeho hnízda byla dokonce nalezena na mostních konstrukcích, v zapomenutém ešusu, ve starých hnízdech vlaštovek i kosů. Nepohrdne ptačí polobudkou (foto nahoře; Syyspohja, provincie Jižní Karélie, Finsko) ani moderní ocelovou skulpturou v parku (foto dole; Kaunas, Litva)

▲▼ **Nenasytý mladoch.** Po vyvedení zůstává malý lejsek na rodičích závislý ještě kolem dvou týdnů. Péče, a tím pádem i věk osamostatnění, se však může protáhnout a trvat i měsíc (foto nahoře; Helsinky, provincie Uusimaa, Finsko). Letošní mládě i po osamostatnění poznáme nejsnáze podle zbarvení hřbetní strany - ta není jednoduše hnědošedá jako u dospělých, ale kontrastně skvrnitá (žlutohnědé středy per s tmavými okraji a okrovými špičkami). Při bližším pohledu rozpoznáme, že se liší i strana spodní: není jemně tmavě žíhaná na světlém podkladu jako u rodičů, ale šupinkatá (foto dole; Národní park Koli, provincie Severní Karélie, Finsko)

▲▼ **Na posedu.** Lejska šedého poznáme snadno i na dálku. I kdyby to byla jen silueta v kontrastním protisvětle (ale viz snímek a popis lejska horského výše...!). Nemyslím tím jen typický tvar protáhlého těla s proporčně velkou hlavou. Jde i o chování. Vzdušný hmyzožravec, který opakovaně vyletuje za potravou z vyvýšeného posedu a po vzdušném loveckém pokusu se vrací na stejné místo (a neodsedá jinam), je s velkou pravděpodobností právě lejska šedý. Kromě kůlů či drátů nejčastěji lejskovi za posed poslouží větve (foto nahoře; Córdoba, autonomní společenství Andalusie, Španělsko). O věrnosti posedu svědčí i nahromaděný trus (foto dole; Barranco de Río Cabras, Fuerteventura, Kanárské ostrovy).

▲ **Širokozobec.** Při pohledu z boku se zobák lejska šedého jeví jako poměrně tenký. Z mírného nadhledu nás ale hned zaujme jeho šířka – je zřetelně větší než u většiny našich ostatních pěvců. Silně zploštělý zobák je lemovaný vibrisami, tedy štětinovitými pery v koutcích. Nápadně se podobají savčí srsti. Vibrisy jsou znakem i dalších druhů lejsků i některých nepřibuzných druhů, které loví kořist podobně ve vzduchu, např. vlaštovka a lelků. Národní park Augrabies, provincie Severní Kapsko, Jihoafrická republika

▼ **Zpěvák „na roztrhání“.** Zpěv lejska šedého není žádné umělecké dílo. Sestává jen z vysokých, jakoby trhaných, sykvavých zvuků. Je zajímavé, že jeho zpěvná aktivita vrcholí později než u našich ostatních pěvců – až v létě, když ostatní druhy postupně umlkají. Utula, provincie Jižní Karélie, Finsko

šedého žádné podstatné hlasové rozdíly mezi „Tyrhéňany“ a „kontinentálci“ nalezeny nebyly – lejsčí Korsičani a Sardiňané „sípají“ stejně jako jejich pevninští soudruzi.

Poslední slovo by měla mít genetik. (Ale viz bez nadsázky „šokující odhalení“ s rehy či krkavci výše – jsou to právě tyto případy, které nabourávají tradiční, desítky let uznávané představy o tom, co je a co není druh; právě ony vedou k zbrusu novým definicím druhu, ale to už je na úplně jiné a mnohem složitější povídání.) Podle molekulárních studií je *tyrrhenica* dostatečně odlišná, aby – s dalšími důkazy (morfologickými rozdíly zmíněnými výše) – vyhrál názor, že jde o samostatný druh. Teprve pět let tedy existuje samostatně oddělovaný nový evropský druh lejška, lejsek středomořský (*Muscicapa tyrrhenica*).

Podle českého názvu o něm na internetu najdete přesně 1 větu (Šindel M. 2018: Mallorca 20. 6.–30. 6. 2018. Klub 300, on-line: <https://www.klub300.cz/clanky/cestopisy/418-mallorca-20-6-30-6-2018>). Takže by se zvědavým zájemcům o nový ptáččí druh Evropy mohl hodit i název anglický: „Mediterranean Flycatcher“.

Všechno je jinak

Tady by mohl náš příběh končit. To bychom ale minuli další důležité pointy. A hned tři. Pokud si je zapamatujete, nebudete už nad novými změnami ptačího systému nevěřičně kroutit hlavou. Místo toho je budete přijímat jako něco přirozeného, očekávatelného. Vlastně víc než očekávatelného: když uvážíme technologický pokrok a kumulaci poznatků, tak nevyhnutelného.

Dálkař. Při detailním pohledu na lejška šedého nás upoutá nejen šířka zobáku (viz výše), ale i délka jeho křídel. Podobně jako další dálkoví migranti má i tento lejsek nápadně delší křídla než jeho příbuzní, kteří netáhnou tak daleko. A že to má cesty pořádný kus! Viz závěrečná fotografie na další straně. Grygov, ČR

*Citované články autora jsou volně k dispozici na jeho stránkách:
<http://www.tomasgrim.com/>*

Exotičtí sousedi. Uzavřeme kolečko a vrátíme se na začátek našeho vyprávění, do jižní Afriky. Lejsek šedý je samotář. Svě bidýlko si uzurpuje sám pro sebe. Vidět ho tedy v těsné přítomnosti dalšího druhu není běžné. Natož vyfotit. O to větší je pak radost, když jeho „sousedem“ je v tu chvíli vrabec jihoafrický (*Passer diffusus*), který žije nejbliže našim končinám v jižním Kongu (dnes Konžská demokratická republika). Právě odtud pochází i nejvzdálenější nález lejseka šedého kroužkovaného u nás: z Hluboké nad Vltavou to měl do těchto exotických končin rovných 6 000 km vzdušnou čarou. A přítomnost vrabce na obrázku mi nedá nepřipomenout, že další ukázkový příklad „nenápadné fasády skrývající biologické poklady“ krom lejseka šedého najdeme právě ve vrabčích společnostech (Grim T. 2020: Vrabec kosmopolita: Vzestup – Evoluce – Pád? Živa 68/1: 42–46, 68/2: 99–104, 68/3: 152–157). Rezervace Moremi, kemp South Gate, Severozápadní distrikt, Botswana

Zaprvé: lejsek středomořský se nevyskytuje jen na Korsice a Sardinii. Najdeme ho i západněji. Obývá Baleárské souostroví, tedy ostrovy Mallorca, Menorca, Ibiza a pár dalších menších ostrůvků. Druh je to dokonce tak dobře oddělený, že i v rámci něj najdeme v těchto přiměřeně izolovaných oblastech dva poddruhy: nominální poddruh *M. t. tyrrhenica* na východě (na Korsice a Sardinii) a *M. t. balearica* na západě (Baleáry). Pointa: to, co se dříve jevilo jen jako poddruh, je při detailnějším a genetickou poučeném pohledu samostatný druh, který navíc sám obsahuje poddruhy. Zcela běžný průvodní jev současných taxonomických bouří.

Zadruhé: v Africe žije lejsek pustiný (*Muscicapa gambagae*). Najdeme ho roztroušeně v oblasti Sahelu. Vypadá natolik podobně jako lejsek

šedý – a ještě více jako lejsek středomořský – že podle některých autorů ani nejde o samostatný druh. Lejsek pustiný bývá slučován s lejsem šedým v druh jeden. Pointa: příroda není proměnlivá kategoricky (tedy jako jasné ohraničené „škatule“), ale kontinuálně (souvislé jemné přechody, které zaškatulkovat nelze). Kategorie vždy zavádějí, dřív nebo později narazí na nezaškatulkovatelný hraniční případ. Zcela běžná příčina současných taxonomických změn.

Zatřetí: všechno je jinak. Lejska středomořského jako samostatný druh uznává pouze jedna ze čtyř hlavních světových organizací, které stojí za čtyřmi různými „oficiálními“ ptačími systémy. Vůbec nic překvapivého, viz pointa č. 2: příroda není proměnlivá kategoricky, ale kontinuálně. Takže samozřejmě nemůže existovat jeden kategoricky (sic) jasný a všeobecně přijímaný způsob, jak rozdíly a podobnosti v přírodě posuzovat (obdobně jako nelze „nalajnovat“ přesnou hranici mezi r- a K-strategií nebo mezi lesem a stepí – zatracená lesostep...). Nedávno se rozběhly snahy o sjednocení zmíněných čtyř pohledů. Nezapomínejme však, že i kdyby se konsensus povedl, půjde zase jen o člověčí dohodu, která je reálnému ptactvu s prominutím u kloaky ☹. Arbitrární „zákon“, který sice rozhodne sporné případy, ale z podstaty věci objektivní být nemůže.

Ostatně zkuste zjistit, o kolik % by se měly geneticky lišit dvě populace, abychom je označili jako samostatné druhy... Pamatujete se správně: už jen rehci zahradní stačí jako dostatečný důvod k odmítnutí tak pošetilých snah. A lejsek „šedáček“ k tomu přidává řadu argumentů neméně pádných. ■

